

ZANEMARENI KONTINUITETI DRUŠTVENIH SUKOBA: STUDIJA SLUČAJA KOMBINAT BOROVO 1988. – 1991.

„Tradicija ugnjetenih poučava nas da je „izuzetno stanje“ u kome živimo — pravilo. Mi moramo doći do shvatanja istorije koje tome odgovara (...). Šansa fašizma je — ne na poslednjem mestu — u tome što ga protivnici dočekuju u ime napretka kao istorijske norme. — Čuđenje zbog toga što su stvari koje doživljavamo „još“ moguće u dvadesetom veku — nije filozofsko. Ono se ne nalazi na početku saznanja, sem ukoliko to nije saznanje da je neodrživo shvatanje istorije iz kojeg to čuđenje potiče.“ (Walter Benjamin, 1974)

Benjaminov citat daje nam dvije lekcije ključne za disciplinu mirovnih studija, svaku ozbiljniju sociološku ili historijsku analizu, ili pak aktivistički angažman: prvo, upozorava nas na nužnost iskoraka iz vlastite, često privilegirane pozicije, kako bi locirali izvore strukturnog nasilja integriranog u naša društva. Drugo, ništa manje važno, podsjeća nas da je naše iznenađenje eskalacijama nasilja zapravo simptom vlastitog neuspjeha; pokazuje da smo žmirili pred sudbinama onih koji su u datom historijskom trenutku bili ugnjetavani.

Istraživanjem radničkog otpora s kraja 1980-ih godina u SFRJ pokušavamo napraviti upravo korak dalje od „čuđenja“ društvenom krahu koji je nastupio. Pritom, ključnim doprinosom smatramo razumijevanje manifestacija i otpora strukturnom nasilju u posljednjim godinama SFRJ. U našem istraživanju bavimo se iskustvom radnika tvornice Borovo⁵⁷. Slučajno ili ne, zajednica kojom se bavimo trpjela je i najstrašnije posljedice fizičkog nasilja u ratnom razdoblju.

Istraživanje kombinata Borovo u godinama koje prethode raspadu SFRJ vođeno je s ciljem potpunijeg razumijevanja uzroka raspada bivše države i manifestacija nasilja koje su potom uslijedile. Polazeći od toga kako uzroke sukoba ne možemo istraživati na njihovoj pojavnj razini, ovim istraživanjem htjeli smo ponuditi detaljniju analizu onoga što je prethodilo, njihove geneze.

⁵⁷ Na istraživanju kontinuirano rade Sven Cvek, Snježana Ivčić i Jasna Račić, uz podršku Ive Zenzerović-Šloser i Jovice Lončara. Razvoju istraživanja pridonijeli su i studenti mirovnih studija generacije 2013/2014, kao i brojni kolege istraživači i aktivisti koji se bave srodnim temama. Posebna zahvalu treba uputiti Ivici Žabić i Ivanu Hubaleku, bivšim radnicima i velikim zaljubljenicima u Borovo, za nesebično dijeljenje znanja i informacija.

Foto: Dio kompleksa kombinata Borovo, 2014.

Društveni sukob od kojeg polazimo je val radničkog nezadovoljstva koji potresa SFRJ, pa tako i Borovo 1988.-1991. godine. S istraživanjem se zaustavljamo u ljeto 1991., kada Borovo prestaje s radom, a nacionalni sukobi prelaze u nasilnu fazu.

U najvećoj mjeri, istraživanje se oslanja na kontinuirani arhivski rad na Tjedniku jugoslavenskog kombinata obuče Borovo iz 1988.-1991. godine, i ponešto selektivnijem konzultiranju drugih arhivskih materijala (Sindikalna javnost, Radničke Novine, Vjesnik, Glas Slavoniji, Danas). Faktografiju smo nadopunili polustrukturiranim dubinskim intervjuima s radnicima tvornice.

Odabir tvorničkog lista pokazao se iznimno zahvalnim jer osim što vjerno bilježi događaje s radničkih savjeta, zborova radnika i sindikalnih konferencija

(uključujući i kritičke glasove) i tako olakšava rekonstrukciju radničkog iskustva, Tjednik detaljno prati i poslovanje kombinata, ali i ukupne promjene koje se događaju u zemlji s početkom procesa sveobuhvatne društvene transformacije koju danas poznajemo pod pojmom "tranzicije". Prilikom intervjua, također se pokazalo kako je tjednik uživao veliki ugled među radnicima i bez obzira na druga obilježja njihovih stavova i interpretacija, nepovjerenje spram pisanja tjednika nije iskazivano.

Ključnim segmentom našeg istraživanja smatramo historizaciju događaja. Dalje u tekstu napomenut ćemo neke od najčešćih zamki koje njome izbjegavamo. Često se istraživanju raspada Jugoslavije pristupalo kroz prizmu etno-nacionalne logike, afirmirajući logiku uspostave naših poratnih društava. Problematičnost „čitanja povijesti unazad“ izvrsno

se očituje upravo u slučaju Borova. Kombinat Borovo zapošljavao je 23 000 radnika među kojima su bile 23 nacionalne manjine, značajan broj nekvalificiranih i kvalificiranih, nešto manji broj visokoobrazovanih radnika. Većina radnika stanovala je u Vukovaru, ali neki i u Osijeku, Somboru, Borovu, Dalju, Tenji ili Iloku. U Borovu je posao pronašao značajan broj „čistih proletara“, ali i radnika koji su živjeli na selu. Sva navedena obilježja činila su kompleksnu dinamiku i mrežu donosa među borovskim radnicima. Svođenje odnosa među radnicima kombinata na identitetsku dihotomiju „Srba i Hrvata“, kroz koju danas tako često prilazimo analizi Vukovara, stoga se pokazuje posve neutemeljenim.

Krenimo redom. Tvornica, kao i grad, 1980-ih je obilježena sasvim drugačijim procesima od onih o kojima danas najčešće razgovaramo. Nakon više godina rasta standarda, izgradnje i ulaganja (na lokalnom i federalnom nivou) kombinat Borovo počinje trpjeti ozbiljne posljedice ekonomske krize. U sličnoj situaciji našla su se brojna poduzeća u SFRJ. Kreditna zaduženja dolazila su na naplatu, a planirani rast proizvodnje, zbog relativno visokog standarda jugoslavenskih radnika i otvaranja tržišta sa znatno jeftinijom radnom snagom, to više nije mogao pratiti. O ekonomskom slomu Jugoslavije napisan je značajan broj analiza, međutim, ono što je ostalo nedovoljno istraženo su implikacije ove krize za svakodnevni život, u ovom slučaju, jugoslavenskih radnika.

Relevantnost mikroanalize ne treba posebno objašnjavati onima upućenim u društvenoekonomski ustroj Jugoslavije. Napomenimo samo kako je Borovo činilo tri četvrtine lokalne privrede. Brojka nam govori kako je, kao i druga slična poduzeća, Borovo bio pokretač jedne čitave regije. Uz ulogu Borova u razvoju Vukovara i okolne regije vezano je i nasljeđe Vukovara kao „grad(a) snažne radničke tradicije“. Ovo se nasljeđe iznenađujuće snažno zadržalo i u (post) tranzicijskom razdoblju, tako da spomenutu karakteristiku, prema istraživanju iz 2012., čak 83,9% ispitanih stanovnika Vukovara i dalje prepoznaje kao važnu značajku identiteta grada (Žanić, 2013). Proučavanje organizacije zajednice i kombinata, njegove povijesti i ustroja, kao i razgovori sa sudionicima tih događaja, ukazuju nam da umjetno seciranje jednog kolektiva i grada na današnji interpretacijski okvir, afirmiran logikom nacionalnih država, ne može dati zadovoljavajuće rezultate. Ovo upućuje i na širi problem istraživanja jugoslavenskih sukoba na koji smo upozorili i tekстом „Rad u interpretacijama jugoslavenskih sukoba“⁵⁸, a to je neupitnost nacije kao središnjeg društveno-interpretacijskog načela i etničke pripadnosti, tj. „etničkog identiteta“, kao ključne odrednice društvenih odnosa.

Prvo treba reći kako početak ekonomske tranzicije (koji smo datirali na početak 1980-ih, s eskalacijom u vidu konačne restauracije kapitalizma s kraja istog desetljeća) znači i početak uruša-

⁵⁸ Rad je objavljen u sklopu konferencije: „Interpretacije jugoslavenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga“ održane u Beogradu 2015. http://borovo1988.radnickaprava.org/system/articles_document/doc/8/Cvek_Racic_Ivcic_Rad_u_interpretacijama.pdf

vanja cjelokupne logike organizacije kombinata. Kod Borova je ovo možda i izraženije nego drugdje, budući da kombinat predstavlja jedan od temeljnih motora jugoslavenske ekonomije, kako obujmom proizvodnje, tako i brojem zaposlenih ili izdavanjima u zajednicu. Također, sustav međuovisne proizvodnje, kako nam govori sam naziv „kombinat“, činio je borovske tvornice manje prilagodljivim novim uvjetima.

Na ovom mjestu je važno demontirati drugi mit, po kojem su jugoslavenske republike nakon procesa političke tranzicije zbog ratnih okolnosti bile prisiljene na „pljačkašku“ ekonomsku tranziciju. Ovakva kronologija jedan je od ustaljenih primjera čitanja povijesti unazad i falsifikacije društvene stvarnosti. Upravo je proces ekonomske tranzicije prvi započet u Jugoslaviji. Premda genezu ideje o ekonomskoj tranziciji u Jugoslaviji možemo potražiti i dalje u prošlosti, već 1982. Jugoslavija donosi sveobuhvatni plan dugoročne ekonomske stabilizacije. Riječ je naime o dokumentu kojim se jugoslavenska ekonomija treba još jednom ponovno osmisliti, ali ovog puta na načelima koja su bliža kapitalističkom društvenom uređenju. U tom svjetlu treba proučavati i zakonodavni okvir koji je do kraja 1989. učinio prelazak na kapitalističke društvene odnose ne vjerojatnim, već jednim mogućim rješenjem. Promjene koje u razdoblju realizacije procesa ekonomske i političke tranzicije trpi rad, fokus su našeg istraživanja. Nakon uvodnih napomena, pokušat ćemo, ponekad grubo i selektivno, koliko nam prostor dopušta, predstaviti osnovnu kronologiju i najvažnije zaključke istraživanja.

U ljeto 1988., kada pet tisuća radnika Borova svoj štrajk završava u Beogradu zauzimanjem Savezne skupštine, oni to čine kao ljudi uvjereni da imaju pravo na pristojan život od svoga rada. U tom trenutku,

položaj Borova već je poljuljan različitim faktorima: jeftinija tržišta otvaraju se u Južnoj Koreji i Kini, sve više su primorani oslanjati se na lohn poslove, politika otplate kredita primorava ih da svu proizvodnju usmjere na izvoz, a realna vrijednost plaće smanjuje im se uslijed galopirajuće inflacije.

Odlazak u Beograd, kao i upad u Saveznu skupštinu, zanimljiv je barem iz dva razloga: on ukazuje na klasni aspekt društvenih sukoba u SFRJ tek nekoliko godina prije eskalacije fizičkog nasilja pod nacionalističkim znakovljem, i drugo, on ukazuje na mobilizacijski i politički potencijal radnika u trenutku kada se sukob odvija. U srpnju 1988., dakle, pred zgradom Skupštine ne štrajkuju samo borovski radnici (premda samo oni u istu provaljuju), već to rade i radnici zemunskog „Zmaja“ i živničkog „Đurđevika“, a diljem zemlje, u svim republikama i regijama, radnici staju s proizvodnjom u valu masovnih štrajkovima. Naglasimo samo kako je 1989. godine u štrajkovima diljem Jugoslavije sudjelovalo preko 470 000 radnika. („Koliko je bilo štrajkova“ Tjednik Borovo 3116, 8)

Stoga, kada istražujemo štrajk(ove) u Borovu, činimo to kako bi dali doprinos boljem razumijevanju povijesti jedne tvornice i jednog grada, ali prije svega, u uvjerenju kako ovakva istraživanja doprinose boljem razumijevanju društvenih sukoba u posljednjim godinama SFRJ.

Po povratku borovskih radnika u tvornice, njih čekaju stara pitanja i stari problemi, međutim, sva sila federalnih i republičkih funkcionera dolazi u Borovo kako bi radnike uvjerala da federacija i republika, općina i sindikat ulažu sve napore kako bi se njihov problem riješio. Ova obećanja pokazat će se jalovima, međutim, poslužiti će svrsi. Upravo primjer Borovskog

štrajka republičke i federalne elite koristit će se kako bi se ukazalo na nužnost reformi: kako u poslovanju poduzeća, tako i u sindikatu.

Bitno je imati na umu kako je i njihov otpor promjenama koje su se događale pokazatelj kako radnici nisu bili spremni na ustupke potrebne kako bi se krenulo u razdoblje „post-socijalizma“. Iz ovog razloga, kako naše istraživanje pokazuje, bila su nužna institucionalna rješenja koja su stalno sužavala prostor za artikuliranje otpora nadolazećim promjenama. Kako bi se odmaknuli od lažne dihotomije ekonomsko-političko, želimo naglasiti kako je i) ukidanje (koliko god ograničenih) instrumenata ekonomske demokracije prethodilo procesu (uže shvaćene) političke demokratizacije i kako su ii) institucije ekonomske demokracije ukinute zato što su unatoč svim svojim manjkavostima aktivno, (ali i logikom svoje organizacije), pružale otpor sveopćoj marketizaciji društva.

Proces prelaska na tržišne odnose eskalirao je u Borovu ubrzo nakon velikog štrajka u Beogradu ukidanjem samoupravnih institucija i podjelom kombinata na 17 zasebnih tvornica. Nova logika, po kojoj radnici kombinata više nisu zajedno udruživali rad u okviru međuovisne proizvodnje, već su, svaki u svom pogonu, provodili politiku „čistih računa“⁵⁹, rezultirala je cijepanjem radničkog otpora. Radnici, podijeljeni po pogonima i upućeni na lociranje „neradnika“⁶⁰ među svojim kolegama tako pružaju sve slabiji otpor kroz male štrajkove unutar pojedinih pogona s partikularnim zahtjevima, najčešće usmjerenim na plaće. Također, nova orijentacija kombinata oživljava i, u Jugoslaviji često problematizirane, kriterije raspodjele osobnog dohotka, tj. podjelu između proizvodnih i administrativnih ili u drugom slučaju visoko i niže obrazovanih radnika. U sljedećoj etapi marketizacije, koja kulminira 1990., politike čistih računa rezultiraju krahom kombinata. Unatoč odijeljenosti financija, temeljna logika organizacije kombinata nalaže da se poremećaji u jednom dijelu proizvodnje (zbog blokade računa, manjka sirovina ili nečeg trećeg) reflektiraju na ostatak kombinata. Tijekom 1990. Borovo se stoga susreće sa stalnim zastojsima u proizvodnji, kašnjenjem plaća i čekanjima. Mnogi od borovskih radnika u ovo vrijeme, koje je istovremeno i razdoblje žive predizborne kampanje, na posao ne dolaze po nekoliko mjeseci. U najcrnjem trenutku, čak 15 000 borovskih radnika poslano je na čekanje. Suvišno je naglašavati kako ova situacija generira strah, zabrinutost i egzistencijalnu nesigurnost među borovskim radnicima.

⁵⁹ Izrazi „čisti računi“ ili „politika čistih računa“ često su korišteni u ovom razdoblju kako bi se ukazalo na potrebu da se jasno odredi koja su poduzeća tržišno održiva, a koja ne. U praktičnom smislu, realizacija ove politike išla je kroz stvaranje zasebnih računa i rukovodstava, te su poduzeća unutar kombinata bila prisiljena međusobnu suradnju testirati „na tržištu“.

⁶⁰ Potenciranje podjele na radnike i neradnike još je jedna značajka tranzicijskog razdoblja. Slično kao i u gornjem slučaju, ova je podjela sugerira kako će dovršetkom tranzicije radnici napokon uživati zaslužena prava dok će „neradnici“ biti oni koji će prava koja su nezasluzeno konzumirali izgubiti.

Kome treba poduzeće? Prikaz istraživanja (Dis)kontinuiteti društvenih sukoba⁶¹

Vratimo se stoga historizaciji događaja i organizaciji zajednice u SFRJ. Promjena paradigme koja se kretala ka općoj marketizaciji društva izazvala je potrese ne samo u industrijskim granama, već i svim granama koje su o industriji ovisile; u zdravstvu, stanovanju, novinarstvu, kulturi, sportu. Važno je pritom napomenuti kako je smjer ekonomskih promjena bio zajednički federalnom i republičkim rukovodstvima. Uvođenje tržišnih odnosa i discipliniranje „neradnika“ jednako su zazivale stare državne elite i one u nastajanju. Radnici pritom nisu bili upućeni u osnovne stavke reforme (pitanje društvenog vlasništva,

rješavanja viška radne snage, financiranja lokalne zajednice, školstva, zdravstva) u trenutku njihovog provođenja.

Jednom kada je smjer reforma postao bjelodan, on je objašnjavao kao apolitična posljedica ekonomskih zakonitosti. Tako je u proljeće 1991., kada su tri Borovska poduzeća proglasila stečaj i poslala svoje radnike na burzu, kao dio strategije države za rješavanje viška radne snage (tzv. „stvaranje tržišta rada“) i dobivanje kontrole nad poduzećima u procesu privatizacije, taj se proces prezentira kao rezultat prirodnog ekonomskog zakona, van dometa državnih institucija, tako prirodan za razvijena društva.

⁶¹ Izložbu je pripremila istraživačka Grupa Borovo u suradnji s kustosicama Katerinom Duda i Mirnom Rul. Postavljena je uz podršku kustiskog kolektiva WHW (Što, kako i za koga) u Galeriji Nova U Zagrebu, u rujnu i listopadu 2016.

Prividnim izmještanjem onoga što je do jučer predstavljalo cjelokupnu organizaciju društvenog života van sfere politike, i kapitulacijom lijeve alternative društvenoj kataklizmi koja pritom nastupa, ostavljen je oslobođen prostor za afirmaciju nacionalističkih politika.

Trendovi slični ovima ponavljaju se i danas. Možda je točnije reći da se nastavljaju, nego da se ponovno javljaju. Stoga, ako radikalizacija društva izaziva u nama čuđenje, pitanje koje si trebamo postaviti je u kojem smjeru je bio uprt naš pogled posljednjih četvrt stoljeća. U manje pesimističnom tonu, pitanja kojima istraživanje želi dati doprinos progresivnoj društvenoj promjeni danas su problemi organizacije, podrške i solidarnost: iz kojih razloga mobilizacijski potencijal s početka 1980-ih nije donio progresivnu društvenu promjenu? Koji su bili faktori fragmentacije radničkog otpora? Koji oblik progresivnog savezništva je mogao pomoći kako bi se potencijal radničkog bunta iskoristio? Kako te lekcije odgovaraju na današnja „izvanredna stanja“?

Goran Jeras (Zadruga za etično financiranje), Dragutin Varga (Itas Prvomajska, Ivanec), Iva Ivšić (BRID) na predavanju o ekonomskoj demokraciji i radničkom upravljanju, Mirovni studiji 2015-16.